Ichki audit samaradorligini oshirishda nazorat muhiti va audit risklarini baholashni takomillashtirish

Mamatqulov Xaybulla Narzullayevich

TDIU Moliya va iqtisod boshqarmasi boshlig‘i

Audit kafedrasi katta o‘qituvchisi

khaybullamamatkulov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ichki audit samaradorligini oshirishda nazorat muhiti va audit risklarini baholashning nazariy-uslubiy jihatlari tadqiq etilgan. Tashkilotlarda nazorat muhitining shakllanishiga ta’sir qiluvchi omillar, moliyaviy va operatsion risklarni aniqlash hamda ularni ichki auditni rejalashtirish jarayoniga integratsiya qilish masalalari yoritilgan. Nazorat muhiti va risklarni alohida mezonlar asosida balli baholash hamda ularning natijalari asosida audit ustuvorligini aniqlash usuli taklif etilgan. Shartli tashkilot ma’lumotlari asosida o‘tkazilgan tahlil natijasida yuqori risk va zaif nazorat muhiti mavjud yo‘nalishlarni aniqlash ichki audit resurslarini samarali taqsimlash imkonini berishi asoslangan.

Kalit so‘zlar: ichki audit, nazorat muhiti, audit riski, risklarni baholash, ichki nazorat, moliyaviy risk, riskka asoslangan audit, monitoring, audit samaradorligi, nazorat mexanizmi.

Abstract. This article examines the theoretical and methodological aspects of assessing the control environment and audit risks in enhancing the effectiveness of internal audit. The factors influencing the formation of the control environment within organizations, the identification of financial and operational risks, and their integration into the internal audit planning process are explored. A scoring-based assessment method is proposed for evaluating the control environment and risks according to specific criteria and determining audit priorities based on the obtained results. The analysis conducted using data from a hypothetical organization demonstrates that identifying areas characterized by high levels of risk and a weak control environment enables the efficient allocation of internal audit resources.

Keywords: internal audit, control environment, audit risk, risk assessment, internal control, financial risk, risk-based audit, monitoring, audit effectiveness, control mechanism.

Аннотация. В данной статье исследованы теоретико-методические аспекты оценки контрольной среды и аудиторских рисков в целях повышения эффективности внутреннего аудита. Рассмотрены факторы, влияющие на формирование контрольной среды в организациях, вопросы выявления финансовых и операционных рисков, а также их интеграции в процесс планирования внутреннего аудита. Предложен метод балльной оценки контрольной среды и рисков на основе отдельных критериев с последующим определением приоритетных направлений аудита по результатам проведённой оценки. На основе анализа условных данных организации обосновано, что выявление направлений, характеризующихся высоким уровнем риска и недостаточно эффективной контрольной средой, позволяет обеспечить рациональное и эффективное распределение ресурсов внутреннего аудита.

Ключевые слова: внутренний аудит, контрольная среда, аудиторский риск, оценка рисков, внутренний контроль, финансовый риск, риск-ориентированный аудит, мониторинг, эффективность аудита, механизм контроля.

Kirish

Tashkilotlar faoliyatining murakkablashuvi, moliyaviy operatsiyalar hajmining ortishi va boshqaruv jarayonlarining raqamlashtirilishi ichki auditning mazmuni hamda funksiyalarini ham o‘zgartirmoqda. Zamonaviy sharoitda ichki audit faqat amalga oshirilgan operatsiyalarning qonuniyligi va to‘g‘riligini tekshirish bilan cheklanmasdan, tashkilot faoliyatiga ta’sir qiluvchi risklarni oldindan aniqlash va baholashga yo‘naltirilishi lozim.

Ichki audit samaradorligi ko‘p jihatdan tashkilotdagi nazorat muhitining holatiga bog‘liq. Nazorat muhiti rahbariyatning nazoratga munosabati, xodimlarning vakolat va javobgarligi, tashkiliy tuzilma, axloqiy tamoyillar, ichki tartib-qoidalar hamda boshqaruv madaniyatini qamrab oladi. Nazorat muhiti qanchalik barqaror bo‘lsa, moliyaviy va operatsion xatolarning yuzaga kelish ehtimoli shunchalik kamayadi.

Shu bilan birga, barcha faoliyat yo‘nalishlarini bir xil darajada audit qilish iqtisodiy jihatdan samarasiz. Shu sababli nazorat muhitining holati va mavjud risklarni o‘zaro bog‘liq holda baholab, audit resurslarini yuqori riskli sohalarga yo‘naltirish zarur.

Tadqiqotning maqsadi ichki audit jarayonida nazorat muhiti va risklarni baholashning uslubiy asoslarini takomillashtirish hamda riskka asoslangan auditni rejalashtirish uchun kompleks baholash mexanizmini taklif etishdan iborat.

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, ekspert baholash, guruhlash, koeffitsiyent va balli-reyting usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism

Nazorat muhiti ichki nazorat tizimining asosiy elementlaridan biri hisoblanib, tashkilotda nazoratning qay darajada samarali ishlashiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ichki auditor nazorat muhitini baholash jarayonida faqat tegishli ichki hujjatlarning mavjudligini emas, balki ularning amaliyotda qay darajada ishlayotganligini ham o‘rganishi lozim.

Nazorat muhitini kompleks baholash uchun quyidagi mezonlardan foydalanish taklif etiladi:

№	Baholash mezoni	Vazni
1	Rahbariyatning nazoratga munosabati	20%
2	Vakolat va javobgarlikning taqsimlanishi	20%
3	Ichki tartib va nazorat protseduralari	25%
4	Xodimlarning kasbiy kompetensiyasi	15%
5	Axborot almashinuvi va monitoring	20%
Jami		**100%**

Nazorat muhitining integral ko‘rsatkichi quyidagicha aniqlanishi mumkin:

$$NMI = \sum_{i=1}^{n} B_i W_i$$

bu yerda:

NMI – nazorat muhiti indeksi;

B_i – mezon bo‘yicha baholash natijasi;

W_i – mezonning vazn koeffitsiyenti.

NMI 0–100 ball oralig‘ida shakllanadi. Bunda yuqori qiymat nazorat muhitining kuchliligini, past qiymat esa ichki nazoratning zaifligini ifodalaydi.

Risklarni baholashni takomillashtirish

Ichki auditda risklarni baholash audit obyektlarini ustuvorlik bo‘yicha ajratish imkonini beradi. Risk darajasini aniqlashda uning yuzaga kelish ehtimoli va moliyaviy yoki operatsion ta’siri birgalikda hisobga olinishi lozim.

Risk ko‘rsatkichini quyidagicha aniqlash mumkin:

R=E\times T

bu yerda R – risk darajasi, E – riskning yuzaga kelish ehtimoli, T – risk yuz berganda uning ta’sir darajasi.

Har ikkala ko‘rsatkich 1 dan 5 ballgacha baholanganda risk qiymati 1 dan 25 ballgacha shakllanadi:

Risk qiymati	**Risk darajasi**	**Audit yondashuvi**
1–5	Past	Oddiy monitoring
6–10	O‘rtacha	Rejali nazorat
11–15	Sezilarli	Kengaytirilgan audit
16–20	Yuqori	Ustuvor audit
21–25	Kritik	Tezkor audit

Ushbu yondashuv ichki audit rejasini shakllantirishda subyektiv qarorlarni kamaytirib, audit obyektlarini risk darajasi bo‘yicha tartiblash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

Taklif etilayotgan metodikaning amaliy imkoniyatlarini ko‘rsatish maqsadida shartli tashkilotning beshta faoliyat yo‘nalishi bo‘yicha nazorat muhiti va risk darajasi baholandi. Quyidagi ko‘rsatkichlar metodikani namoyish etish maqsadida shartli ravishda shakllantirilgan.

Faoliyat yo‘nalishi	**Nazorat muhiti, ball**	**Ehtimollik (E)**	**Ta’sir (T)**	**Risk (E×T)**	**Risk darajasi**
Davlat xaridlari	58	5	5	**25**	Kritik
Debitorlik qarzlari	64	4	4	**16**	Yuqori
Tovar-moddiy zaxiralar	69	4	3	**12**	Sezilarli
Ish haqi hisob-kitoblari	82	2	3	**6**	O‘rtacha
Asosiy vositalar	76	2	2	**4**	Past

Tahlil natijalari davlat xaridlari yo‘nalishida nazorat muhiti eng past – 58 ball, risk darajasi esa eng yuqori – 25 ball ekanligini ko‘rsatdi. Bu mazkur yo‘nalishni ichki audit rejasiga birinchi darajali ustuvor obyekt sifatida kiritish zarurligini anglatadi.

Debitorlik qarzlari bo‘yicha nazorat muhiti 64 ballni tashkil etgan holda risk ko‘rsatkichi 16 ballga teng bo‘ldi. Mazkur holat muddati o‘tgan qarzlarni nazorat qilish, qarzdorlikning yuzaga kelish sabablarini tahlil qilish va qarzlarni undirish mexanizmlarini kuchaytirishni talab qiladi.

Tovar-moddiy zaxiralarda 12 ballik sezilarli risk aniqlangan. Bunda inventarizatsiya, moddiy javobgarlik va zaxiralarning harakatini nazorat qilish jarayonlariga ichki auditda alohida e’tibor qaratish lozim.

Ish haqi hisob-kitoblari va asosiy vositalar bo‘yicha nazorat muhitining nisbatan yuqori baholanishi risklarning mos ravishda 6 va 4 ball darajasida shakllanishiga olib kelgan.

Tahlilda muhim qonuniyat kuzatiladi: nazorat muhiti zaiflashgan yo‘nalishlarda risk darajasi yuqorilashmoqda. Bu nazorat muhiti va riskni birgalikda baholash ichki auditni rejalashtirishning asoslanganligini oshirishini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari ichki audit samaradorligini oshirish uchun nazorat muhiti va risklarni o‘zaro bog‘liq holda baholash zarurligini ko‘rsatdi. Faqat aniqlangan xato va kamchiliklarga asoslangan an’anaviy audit tashkilot faoliyatidagi potensial xavflarni oldindan aniqlash imkoniyatini cheklaydi.

O‘tkazilgan tahlil asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Ichki auditda nazorat muhiti indeksini joriy etish.
2. Risklarni ehtimollik × ta’sir modeli asosida baholash.
3. “Risk – nazorat muhiti” matritsasi orqali audit ustuvorligini belgilash.
4. Yuqori risk va zaif nazorat mavjud yo‘nalishlarni birinchi navbatda audit qilish.
5. Risklarni baholashni elektron monitoring tizimi bilan integratsiyalash.
6. Audit natijalaridan keyin risk darajasining o‘zgarishini qayta baholab borish.

Natijada nazorat muhiti va risklarni yagona baholash tizimiga integratsiya qilish ichki audit resurslarini eng muhim sohalarga yo‘naltirish, xato va kamchiliklarning oldini olish hamda ichki auditning boshqaruvdagi amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-404-son, 13.04.2016.
2. O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi. O‘RQ-360-son, 26.12.2013.
3. COSO. *Internal Control – Integrated Framework*. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 2013.
4. COSO. *Enterprise Risk Management – Integrating with Strategy and Performance*. 2017.
5. The Institute of Internal Auditors. *Global Internal Audit Standards*. 2024.
6. INTOSAI. *Guidelines for Internal Control Standards for the Public Sector*.
7. ISO. *ISO 31000: Risk Management – Guidelines*. International Organization for Standardization.
8. Moeller, R.R. *Brink's Modern Internal Auditing: A Common Body of Knowledge*. Wiley.
9. Pickett, K.H.S. *The Essential Handbook of Internal Auditing*. Wiley.
10. Sawyer, L.B. et al. *Sawyer's Internal Auditing*. The Institute of Internal Auditors.
11. OECD. *Internal Control and Audit in the Public Sector*. OECD Publishing.
12. IMF. *Fiscal Transparency Handbook*. Washington, DC: International Monetary Fund.